

РАДЯНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРО СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ В 1917 – НА ПОЧАТКУ 1918 рр.

У статті розглядаються соціально-політичні процеси під час революції (в 1917 – на початку 1918 рр.) і аналізується їхнє відображення в українській радянській історіографії.

Українська радянська історіографія – складний феномен розвитку історичної науки, центральною метою якої було формування єдиної державоцентричної концепції революційного руху на території України як складової частини загальноросійського процесу. Особливе місце займала історія революцій і початку громадянської війни (березень 1917 – квітень 1918 рр.), яка відіграла важливу роль у легітимізації нового режиму. Усвідомлення політичної значущості теми призвело до її виокремлення з переліку загальнонаукових і переведення в діапазон історико-партійних. Проте однією з наукових проблем, відмежуватися від якої в колі марксистсько-ленінських настанов партійні історики так і не змогли, була проблема тлумачення суспільно-політичних процесів в революції. Визнаючи революційний процес як міжкласову боротьбу і ставлячи питання про завоювання авторитету через набуття влади, радянські історики опинилися в пастці. Об'єктивізм науковців вимагав визнання існування небільшовицьких масових революційних рухів, а разом з тим масових національних і громадських процесів. Призма партійності змусила ігнорувати, недооцінювати або «переписувати» небільшовицькі процеси в комуністичному сенсі. Змальовуючи переможний процес переростання буржуазної революції в пролетарську, крах непролетарських партій і дрібнобуржуазного націоналізму, радянські історики не могли прояснити причини слабкої популярності ідей більшовицької революції в Україні в 1917 – на початку 1918 рр. За влучною характеристикою В.Ф. Солдатенко, «радянська історіографія упродовж десятиліть віднаходила дедалі нові аргументи, намагаючись довести, що Української революції не було, а тих, хто вважав інакше, оголошували буржуазно-націоналістичними фальсифікаторами, неспроможними оволодіти науковими принципами історичного дослідження...» [1, с. 92].

Сучасна українська історіографія схильна спрощено розглядати процес функціонування радянської історичної науки крізь теорію «3 хвиль» (відповідно: 1920 – 1930-і рр., 1930 – 1956 рр. та 1956 – 1990 рр.). Критерієм тут виступають не закони розвитку наукового знання, а процес суспільно-політичних перетворень в СРСР [2, с. 26]. Недостатнє вивчення внутрішнього розвитку часом призводить до поверхневих тверджень, залучених із полемічної літератури. Часто вживаною є теза про суцільну фальсифікацію, перекручення справжньої історії на догоду політичним вимогам тощо. Представлена стаття є спробою простежити формування і розвиток в українській радянській історіографії тематики суспільно-політичних процесів за часів Української революції 1917 – 1918 рр.

В історії розвитку української радянської історіографії доцільно розглядати два великі етапи: 1920 – 1930-і рр. – марксистський та 1930 – 1980-і роки – радянський. Дослідники кожного з етапів підходили до аналізу суспільно-політичних рухів в Українській революції зі своїми концепціями, дискусіями, методами. Частково зберігалась спадковість наукових висновків. Після XX з'їзду КПРС радянська історіографія не змінюється внутрішньо, залишаючись методологічно логічним продовженням єдиного історичного процесу.

Марксистська українська історіографія 1920-х рр. формувалась не просто як частина колективної пам'яті, орієнтована на безпосередніх учасників і свідків подій. Разом з тим історіографія 1920-х рр., орієнтована на позитивізм, здійснила велику роботу зі збирання, обробки і часткової публікації джерел з історії революції 1917 р. Перелік питань, які підлягали систематичному опрацюванню в стінах Істпарту, охоплював всі суспільно-політичні процеси в Україні в період 1917 – 1918 рр. [3, арк. 15-32, арк. 103-105]. Проте внаслідок академічної слабкості історіографія 1920-х рр. виявилася концептуально неготовою до розробки загального курсу історії революції 1917 – 1918 рр. в Україні. Історики-марксистки в цілому орієнтувалися на методологію суспільно-політичних процесів в Україні, викладених в працях М. Грушевського, в книгах-памфлетах В. Винниченка, в соціологічних дослідженнях М. Порша та М. Шаповала. До запозичених ідей належали поняття про колоніальний статус України, позакласовість української нації, неукраїнський характер пролетаріату, розрив між містом і селом. Суспільно-політичні процеси визначалися як боротьба за впливи на маси з боку дрібнобуржуазної Центральної Ради і партії більшовиків. Національно-визвольний рух, провідником якого на першому етапі (до II Універсалу) стала Центральна Рада, привів до перемоги пролетарської революції, коли маси відчули контрреволюційну сутність самозваного керманіча. Фактично ж під сумнів була поставлена ідея пролетарської гегемонії в суспільних процесах, а отже, і провідна роль більшовиків у революції. Концептуальна невизначеність впливала навіть з рівного за правами використання різнопланової термінології. Одночасно вживалися поняття «українська революція», «пролетарська революція», «національно-демократична», «селянська». Осмислена критично лише частково, така ситуація інтелектуального розмаїття тривала до середини 1930-х рр.

Впродовж 1920-х рр. в українській марксистській історіографії певного теоретичного змісту набули три різнобічні підходи до проблеми суспільно-політичних процесів в українській революції. За першим з них (М. Яворський, В. Сушино-Хоменко, А. Річицький), революція в Україні мала національно-демократичний характер, а основною силою було українське селянство, яке складало більшість в Центральній Раді і в багатьох інших радах в Україні. Проте неприродний союз національної дрібної і російської великої буржуазії призвів до розколу мас і перемоги пролетарської революції [4], [5]. Другий підхід (М. Рубач, Н. Александров) пропонував компромісний розподіл позитивного національного руху і націоналістичної організації Центральної Ради. Висвітлюючи основні розбіжності істориків революції, М. Рубач зазначав: «Все лихо тов. Яворського в тому, що він окрему національну проблему розглядав за основу. Якщо це основна проблема, то гегемоном цієї революції виявляється Центральна Рада, а, по-нашому, це не так» [6, с. 320]. Хоча сільський рух в Україні розвивався активніше, ніж це передбачала марксистська концепція пролетарської революції, основним джерелом суспільних процесів залишалось робітництво. Третя позиція (Д. Фрід, В. Мануйлов, М. Волін) відстоювала загальноросійський характер революції в Україні. Національні особливості України були лише фоном, на якому розігрувалася пролетарська революція [7], [8]. Спільним для всіх трьох тенденцій було визнання розмаїття суспільно-політичних рухів, які за класовою природою поділялися на пролетарські, національні, націоналістичні та буржуазні. Проте, хоча дослідження всіх рухів вважалося завданням марксистської історіографії, основними залишалися робітничий і національно-селянський.

Методологічний плюралізм в науці є ознакою її високої професійності і суверенності. Марксистська історіографія залишалась в процесі розробки історичного знання. Намагаючись пояснити труднощі критики «схеми М. Яворського», М. Волін вказував на те, що вона знаходиться на етапі становлення [9, с. 232]. Наприкінці 1920-х рр. основні теоретичні проблеми історії революції 1917 р. в Україні вилилися в гостру дискусію (травень 1929 р.), яка стала своєрідним підсумком етапу марксистської історіографії. Поштовхом до дискусії став конфлікт українських і російських істориків-марксистів на Всесоюзній

конференції в Москві (грудень 1929 – січень 1928 рр.). Наявність національноспрямованої концепції революції в одній із союзних республік виявилась несподіванкою для історичного середовища СРСР. Відсутність узгодженої позиції призвела до конфлікту серед українських істориків-марксистів, до якого вимушене було залучитися партійне керівництво УРСР.

Своєрідним виходом з цієї методологічної кризи став лист-директива Й. Сталіна з приводу історичних досліджень. Методологія «нової історичної науки» виявилась напрочуд простою. Виступаючи на засіданні істориків-марксистів в Дніпропетровську (26 грудня 1931 р.), Шмідт пояснював, що твори В. Леніна і Й. Сталіна мають відповіді на всі питання, тому є надійним джерелом верифікації: «Как увидите, что расходится [автор] с Лениным и Сталиным, противоречит им, знайте, что врёт» [10, арк. 58]. Нова методологія поставила під сумнів теоретичні та практичні досягнення попередників. В одному з перших історіографічних оглядів літератури про Жовтневу революцію в Україні зазначалося, що одним з висновків «націоналістичної контрабандитської історії пролетарської революції» було заперечення закономірностей революційного процесу в республіці [11, с. 294-296]. Протягом наступних трьох років вся історична продукція, видана в УРСР, була піддана поглибленій перевірці і вилучена.

Формування нової концепції революції 1917 р. можна простежити на прикладі двох статей Е. Городецького середини 1930-х рр. В 1935 р. історик вільно користується матеріалами емігрантської літератури, архівними і опублікованими в УРСР джерелами, в тому числі фондами Генерального Секретаріату. Оцінюючи суспільно-політичні процеси, Е. Городецький говорив про протистояння російської контрреволюції і Центральної Ради – керівника національного руху в Україні, яка переходить на шлях контрреволюції лише після жовтня 1917 р. [12, с. 115-131]. В 1937 р. Е. Городецький оцінює Центральну Раду як абсолютно контрреволюційний орган, несамотійний у своїх діях, оскільки повністю підпорядковується великій буржуазії Росії. Навпаки, національний рух подається як бажання єднання з робітниками [13, с. 102-105, 120]. З історичного дослідження зникають архівні документи, історіографія обмежується критикою «помилки» марксистської історіографії. Своєї методологічної вершини такий підхід до розуміння української революції досяг в роботах А.В. Лихолата. Творчі надбання дослідника не мають історичної цінності, але як історичний памфлет є важливим історіографічним пам'ятником доби [14].

В суспільно-політичних процесах нові підходи вилились у відмові від виокремлення типів рухів. Тепер всі процеси розглядалися як шлях до Жовтневої революції, а отже, рухи об'єднувалися в дві групи: пролетарські і непролетарські. Чіткими стали дефініції, розмаїття авторських визначень змінилося на регламентоване поняття «Велика Жовтнева соціалістична революція».

Завданням історичної думки було затвердження руйнування непролетарських рухів і перемоги гегемона у суспільних процесах. В історіографії 1940 – 1950-х рр. було критично розглянуто положення про колоніальний статус України, відсталість робочого класу, теорію «безкласовості». Вдало очолив цю ревізію М.А. Рубач, який поставив завданням довести капіталістичний характер українського суспільства напередодні Жовтневої революції і наново переглянув статистичну інформацію за 1917 – 1918 рр. Таким чином, М.А. Рубач дійшов результатів, які в повному обсязі увійшли в радянську історіографію революції як достовірне джерело [15], [16]. Залучивши до пролетаріату дрібних службовців, домашню обслугу, найманих сільських робітників, йому вдалося збільшити кількість пролетаріату на 60 % [16, с. 34-36].

Концептуальні доробки М.А. Рубача зняли головну проблему суспільно-політичних процесів в 1917 – на початку 1918 рр. в Україні: національна проблема, як і впливало з марксизму, стала другорядною. Водночас, завдяки діяльності М.А. Рубача і С.М. Королівського, відбувається часткова реабілітація національно-визвольного руху в Україні. На новому ґрунті (але з використанням єдиноцентричної методології) відбувається і перегляд висновків марксистської історіографії 1920-х рр. Часткове зняття обмежень зумовило

пожвавлення архівних пошуків. Якщо в 1955 р. в партархівах УРСР працювали 223 дослідники (переглянуто 10 760 справ), то в 1958 р. – 628 (переглянуто 27 256 справ) [17, арк. 21]. Було поставлено ряд питань, які не знаходили свого висвітлення в попередні роки, або висвітлення яких перервалося на початку 1930-х рр. (створення і діяльність Рад всіх рівнів, виборчі кампанії 1917 р. в Україні, військові процеси, боротьба за владу в регіонах тощо).

Перша спроба узагальнюючого дослідження історії революції 1917 р., здійснена за участі істориків С.М. Королівського, М.А. Рубача і М.І. Супруненка, фактично повернула в українську радянську історіографію висновки 1920-х рр. щодо суспільно-політичних процесів в 1917 р. в Україні [18]. Хоча Центральна Рада розглядалась як буржуазна організація, історики змогли показати революцію політичних процесів і акцентувати увагу на тому, що вважалось прогресивним характером національного руху. На жаль, наступні дослідження з історії 1917 р. в Україні були нижчі за рівнем висвітлення проблематики, ніж колективна монографія 1967 р.

Серед інших робіт цього часу якісно і тематично виділялися роботи С.М. Королівського, який привертав особливу увагу до вивчення національно-визвольного руху в революції 1917 р. в Україні. В 1969 р. він зазначав, що в українській історіографії немає більш заплутаного, суперечливого і складного питання, ніж це [19, с. 93]. С.М. Королівський зауважив, що радянська історіографія фактично проігнорувала це важливе питання, не приділила належної уваги диференціації національного руху, оскільки змішувала разом прогресивний народний і куркульсько-націоналістичний [19, с. 98-99]. На підставі джерельної бази історик доводив, що навіть такий осередок націоналізму, як Центральна Рада ніс в собі «слідви боевого демократизма масс...». Навпаки, відзначав дослідник, часом історики, зображуючи «братерську» допомогу російського народу українцям, взагалі перекреслюють роль самого українського народу [19, с. 104-105].

Незважаючи на розширення історичної тематики досліджень, появу нових істориків і, хоча в обмеженому вигляді, нових методологічних підходів, суспільно-політичні процеси залишались в українській радянській історіографії «незручною» темою. В історичні роботи вони «проникали» виключно як прояв інтернаціоналізму або переможної потуги пролетаріату і біднішого селянства. У фундаментальному дослідженні, присвяченому Радам в 1917 р. на території України, історики повністю проігнорували існування небільшовицьких органів суспільної активності. Всі наявні Ради сприймалися або як цілком більшовицькі, або як такі, що наближались до цього [20].

Як наслідок, традиційним для української радянської історіографії було визнання фактичного провалу теми суспільно-політичних процесів і їх складової національно-визвольного руху при вивченні подій 1917 – поч. 1918 рр. в Україні. Як в 1967 р., так і в 1987 р. українські історики вимушено констатували, що національно-визвольний рух не став предметом глибокого дослідження [21, с. 22, 35].

Українська радянська історіографія розглядала суспільно-політичні процеси з точки зору політичної доцільності в боротьбі за пролетарську революцію, однією з провідних тем радянської історіографії – боротьбу за маси в процесі проведення революції. Методологічні зміни 1930 – 1950-х рр. були не тільки зовнішні, але і внутрішньонаукові за змістом. Водночас відмова від визнання особливостей революційного процесу в Україні змушувала істориків ігнорувати все, що не відповідало партійним настановам. Поділ суспільства (на підставі розмитих визначень) на «пролетаріат» і «непролетаріат» заганяв радянських істориків у коло визначених понять. Однією з проблем радянської історіографії було невизначене поняття історичного факту. Марксистсько-ленінська методологія, підкріплена сталінськими настановами, визначала дійсне і «нетипове» з позицій боротьби за політичний вплив і формування нового режиму. Звідси випливає, що використання цієї методології відповідало науковим позиціям радянських істориків. Процес ігнорування історичних фактів мав цілковито науковий характер, ґрунтувався на авторитетних свідченнях і відповідав вимогам наукової перевірки.

Історики 1920 – 1930-х рр. досліджували історичний процес у різних вимірах. Вивчення суспільних процесів прямувало до розширення кола досліджуваних об'єктів. Радянські історики 1940 – 1980-х рр. розглядали революцію як боротьбу двох сил без жодних домішок: або за, або проти. Радянська історіографія ігнорувала масовий небільшовицький рух (військовий, освітній, кооперативний, за великим рахунком і національний), оскільки він не мав виражених наслідків. Проте, як специфічний феномен розвитку історичної науки України, радянська історіографія заслуговує спеціального дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис: монографія / Солдатенко В.Ф. – К. : Либідь, 1999. – 976 с.
2. Козак О.В. Багатопартійність на Україні (1917 – 1925 рр.): історіографія проблеми: дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.06 / О.В. Козак. – Харків, 1999. – 220 с.
3. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3100.
4. Яворський М. Проблеми української національно-демократичної революції, її історичні основи та рухові сили / М. Яворський // Червоний шлях. – 1927. – № 4. – С. 93-111.
5. Сушино-Хоменко В. З приводу особливостей пролетарської революції на Україні / В. Сушино-Хоменко // Літопис революції. – 1928. – № 4. – С. 70-120.
6. Літопис революції. – 1930. – № 2.
7. Манилов В. Из истории взаимоотношений Центральной Рады с Временным правительством / В. Манилов // Летопись революции. – 1927. – № 3. – С. 7-25.
8. Фрід Д. Про деякі питання з історії КП(б)У та Жовтневої революції на Україні / Д. Фрід // Літопис революції. – 1930. – № 3-4. – С. 238-256.
9. Літопис революції. – 1930. – № 3-4.
10. Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО). – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 201.
11. Гмиря А., Глушаченко Є. Короткий огляд головної літератури з історії пролетарської революції на Україні / А. Гмиря, Є. Глушаченко // Літопис революції. – 1932. – № 3-4. – С. 292-306.
12. Городецкий Е. Центральная Рада – оплот всероссийской контрреволюции (Рада и «III Универсал») / Е. Городецкий // Историк-марксист. – 1935. – № 8-9. – С. 111-131.
13. Городецкий Е. Легенда о нейтралитете (Из истории октябрьских дней 1917 г. в Киеве) / Е. Городецкий // Историк-марксист. – 1937. – № 4. – С. 100-125.
14. Лихолат А.В. Розгром націоналістичної контрреволюції в Україні (1917 – 1922 рр.) / Лихолат А.В. – К., 1955. – 662 с.
15. История Украинской ССР : в 10 т. – К. : Наук. думка, 1984. – Т. 6. – С. 13-15.
16. Очерки развития социально-классовой структуры УССР. – К. : Наук. думка, 1987. – С. 29-30, 34-45.
17. ДАДО. – Ф. 125. – Оп. 1. – Спр. 196.
18. Короливский С.М. Победа советской власти на Украине / Короливский С.М., Рубач М.А., Супруненко Н.И. – М. : Наука, 1967. – 580 с.
19. Короливский С.М. Вопросы истории и археологии Великой Октябрьской революции на Украине / Короливский С.М. – Х., 1969. – 120 с.
20. Гамрецький Ю.М. Ради України в 1917 р. / Гамрецький Ю.М., Тимченко Ж.П., Щусь О.Й. – К. : Наук. думка. 1974. – 139 с.
21. Воробей П.І. Висвітлення в радянській історіографії національно-визвольного руху 1917 р. на Україні / П.І. Воробей // Питання Великої Жовтневої соціалістичної революції у вітчизняній та зарубіжній історіографії. – К. : Наук. думка, 1967. – С. 53-55.
22. Гамрецький Ю. Історіографія Великої Октябрьської революції на Україні / Гамрецький Ю., Королєв Б., Рыбалка И. – К. : Наук. думка, 1987. – 272 с.

Ю.Г. Пахоменков

Советская историография о социально-политических процессах в Украине в 1917 – начале 1918 гг. В статье рассматриваются социально-политические процессы во время революции (в 1917 – начале 1918 гг.) и анализируется их отображение в украинской советской историографии.

Y.G. Pakhomenkov

Soviet Historiography about the Social-political Processes in Ukraine in 1917 – the Beginning of 1918 ys In the article the social-political processes in time of revolution (1917 – the beginning of 1918) in ukrainian soviet historiography are considered.

Стаття надійшла до редакції 19.03.2009.